

UOT 94 (479.25)

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZİ İDARƏETMƏ ORQANLARI
(Engelbert Kempfer və Sansonun gündəlikləri üzrə)

Ş.N.İSMAYILOV
Bakı Dövlət Universiteti
sahismayil_ismayilov@mail.ru

Səfəvi dövlətinin özünəməxsus quruluşu və idarəçilik sistemi mövcud olmuş və dövlət idarəçiliyi XVII əsrdə daha da inkişaf edərək təkmilləşmişdir. Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemində ali orqanların statusu haqqında dövrün yerli qaynaqları ilə müqayisədə Avropa ədəbiyyatında daha müfəssəl məlumatlara təsadüf edilir. Məqalədə mərkəzi idarə orqanlarının hüquq və səlahiyyəti XVII əsrin Avropa müəlliflərindən Sanson və E.Kempferin əsərləri əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Engelbert Kempfer, Sanson, Şah, Vəzir, Səfəvi

XVII əsrin Avropalı səyyahlarının gündəliklərində Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarəetmə orqanlarının statusu haqqında maraqlı, həm də elmi əhəmiyyətə malik kifayət qədər məlumata təsadüf edilir. Qeyd olunan problemin araşdırılıb öyrənilməsi üçün XVII əsrin 80-ci illərində Səfəvi dövlətinə səyahət etmiş almaniyalı Engelbert Kempfer və fransız Sansonun əsərləri xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvi dövlətinin quruluşu barədə ətraflı məlumat verən E.Kempfer yazır ki, Səfəvi şahı qanunun icrasında qeyri-məhdud səlahiyyətə sahib idi. Ancaq bu zaman dünyanın bir çox ölkələrində hökmdarların səlahiyyətləri qanunla məhdudlaşdı. Lakin Səfəvi padşahı onlardan fərqli olaraq şahlıq səltənəti müqabilində heç bir maneə tanımır. Təbəələrinin hüquqlarını qüdrətli hökmdar müqabilində qoruyan heç bir qayda, qanun yoxdur (1, 14). Sanson isə yazır ki, hüquqlarının genişliyinə görə dünyanın heç bir ölkəsində Səfəvi şahına bərabər hökmdar yoxdur. Ancaq təbəələri ona inanır və onun tərəfindən yersiz cəza gözləmir-lər (2, 166, 169). Şaha «Vəlinemət», yəni Allah və peyğəmbərin tam ixtiyarlı nümayəndəsi, dünya himayəçisi- “aləmpənah” adlandırırdılar (1, 17). Sanson da təbəələrinin Şaha “Aləm pənah” (dünyanın havadarı - Ş.İ.), “bütün dünya millətlərinin etibarlı havadarı” epitetləri ilə müraciət etdiklərini yazır (2, 24).

Sanson Səfəvi dövlətinin ali idarəsində Şahdan sonra baş vəzirin ikinci yerdə dayandığını yazır. O, dövlətin mərkəzi maliyyə idarəsinin strukturu barədə ətraflı məlumat verərək baş vəzirin tabeçiliyi altında altı vəzirdən ibarət vəzarət divanının olduğunu göstərmişdir. Onun yazdığına görə, vəzarət divanının birinci vəziri ölkənin bütün maliyyə idarələrinin rəisi olan mustoufi əl-məmalik idi. İkinci vəzir mustofiyə xassə olub, saray təşkilatının maliyyə müfəttişi idi. Üçüncü vəzir vəzarət divanındakı maliyyə dəftərxanalarına başçılıq edən dəftərxana dağçası idi. Dördüncü vəziri əl-mülük olub, şahın xüsusi dəftərxanasına başçılıq edirdi. Baş vəzirin xassə əmlakının maliyyə məsələləri üzrə müavini olan beşinci vəzir sarayın gəlir və xərclərinə baxır və vəzire-xassə (xassə vəziri) adlanırdı. Altıncısı da xassə vəziri adlanmaqla, Təbrizin və İsfahanın ticarət işlərinə nəzarət edirdi. Onların hər biri mərkəzdəki vəzifə xidmətlərindən başqa əyalətlərin də maliyyə məsələlərinə nəzarət edirdilər (2, 70).

Engelbert Kempfer və Sansonun dövlət quruluşu haqqındakı məlumatlarından aydın olur ki, mərkəz və yerli idarə orqanları arasındakı münasibətlər tabeçilik prinsipləri əsasında təmin edilirdi. Sansonun yazdığından aydın olur ki, hər vilayətə xüsusi vəzirlər təyin edilirdi. Onlar burada dövlətin maliyyə məsələləri ilə məşğul olub, daha doğrusu müfəttiş statusunu yerinə yetirirdilər. Onlar birbaşa baş vəzirə tabe olub, onun qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar (2, 179). Vilayət vəzirlərinin hüquq və səlahiyyətləri barədə E.Kempfer yazır ki, onların əsas işi təyin olunduqları vilayətin taxıl vergisini toplamaq idi. Onlar vergi ilə bağlı zəruri tədbirləri gördükdən sonra vilayətdən toplanmış illik vergi haqqında mərkəzi dəftərxanaya qeydiyyat aparmaq üçün məlumatlar göndərirdilər (1, 111).

Baş vəzirin səlahiyyət və məsuliyyət dairəsi daha geniş idi. E.Kempfer yazır ki, o, ölkədə baş vermiş hadisələr, eləcə də qonşu ölkələrdən gətirilən xəbərlər barədə şaha məlumat verir və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün nə iş görmək lazım gəldiyini ona bildirirdi. Mühüm məsələlər, xüsusilə sülh və müharibə barədə şahın fikir və ya rəyini öyrənir, eyni zamanda öz məsləhət və fikrini də şaha çatdırırdı. Baş vəzir vaxtdan istifadə edərək mühüm məsələlər barədə vaxtaşırı şaha məlumat verir və bu barədə onun sərəncam və göstərişlərini alırdı (1, 75-78). E.Kempfer yazır ki, baş vəzir həm də əlahəzrətin naibi hesab olunurdu. Tutduğu yüksək vəzifəyə görə «etimad-əd-dövlə» və həm də «vəzir-i əzəm», yəni böyük vəzir ləqəbi daşıyırdı. O, ölkənin bütün dövlət məmuru və əyanlarına başçılıq edirdi. Elə buna görə də ona bəzən “məmləkətin pənahı və dayağı” da deyirdilər. Şifahi danışıqda «etimad əd-dövlə», rəsmi məktublarda isə «vəzir-i əzəm» istilahları işlədilir. Həqiqətdə “vəzir-i əzəm”i dövlətin idarə edilməsi məsələlərinin məhvəri hesab etmək olar. Çünki ölkədə baş vermiş bütün işlər və ümumi həyat onun vücudu ətrafında cərəyan edir. Baş vəzir rəiyyətin şikayətinə baxır, əyalət hakimlər tərəfindən göndərilmiş vəkilləri eşidir, onlarla bağlı məsələləri həll edir. O müqavilənamələri təsdiq və rədd etmək hüququna da malik idi. Sikkə zərbi və şaha aid bəzi xüsusi işlər onun

əlində olub, razılığı olmadan dövlət çərçivəsində heç bir dəyişiklik, yenilik edilməz və heç bir qərar qəbul olunmazdı (1, 75-76). E.Kempfer baş vəzirin fəaliyyət dairəsini açıqlayaraq yazır: “Baş vəzirin evi Səltənət sarayı yaxınlığında yerləşir. Şahın göstərişi ilə həll olunması müxtəlif dövlət işlərini təxirə salmaq olmaz. Nəticədə böyük vəzir bütün günü sarayın bayırında olub orada şahın əmr və sərəncamlarını alır. Zəruri bir məsələnin həlli ilə bağlı şah ilə görüşməsi vacib olduqda şahın yanına gedir... Baş vəzir orada vəkillərin məlumatlarını, ərizələri, yerli hakimlər tərəfindən aldığı məktub və xahişləri oxuyurdu..., o, həmişə işlə məşğuldur, çünki həmişə saray yaxınlığında sakinidir. O, öz var-dövlətindən ləzzət almaq və öz ailəsi arasında sakit həyata göz yummağa məcburdur (1, 75-76). Baş vəzir vəzifə başına keçdikdə mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bütün qohum və dostlarını dərhal yüksək vəzifələrə qoyur, onları himayə edir və dövlətdə ən yaxşı vəzifə və kürsüləri onlara tapşırır. Bu işi ilə o, nəticədə öz mövqeyini möhkəmləndirir, qohumları və qəbiləsinin də nüfuzunu yuxarı qaldırır, yüksək vəzifədə olan digər əyanları müxtəlif bəhanələrlə işdən çıxartdırır, yerinə öz qohum və dostlarını qoyur (1, 75-76). E.Kempfer sözünə davam edərək yazır ki, onun vəzifəyə qoyduğu bütün dost və qohumları hər il şahdan xələt alırdı. Şah tərəfindən hər hansı bir nəfərə xələt verilməsi mühüm hadisə hesab olunurdu. Şah bir nəfərin işi və xidmətindən razı olduqda, ona xələt verilirdi. Şah tərəfindən xələt almış hər bir şəxs digərlərindən seçilirdi. Buna görə də şahdan xələt almış yüksək rütbəli dövlət məmurlarının tabeliyində olan şəxslər belə rəislərdən qorxub ondan yuxarılarına şikayət etməyə cürət etmirdilər. Çuxa adlanan xələt zərli və gümüşü saplarla toxunmuş qiymətli güllü parçadan tikilirdi. Bəzən əmmamə və belbağı da ona əlavə olunurdu. Xələt alan xüsusi xeyli imtiyazlara malik olurdu. Buna görə də baş vəzir öz məmurlarına maaş və vəzifə vermək əvəzinə, həmin xələtlərlə onları razı salmağa çalışırdı. Məmurlar da onun bu işindən çox razı qalırdılar. Çünki xələt vasitəsi ilə onların əldə etdikləri gəlirlər illik maaşlarından xeyli çox olurdu. Xarici ölkə elçilərinə də şah tərəfindən xələt verilirdi. Sarayda xələt almaq çox böyük hörmət əlaməti idi (1, 80-81). Ancaq baş vəzirin məhəbbət və hörmətini qazanmayan, hətta ən ləyaqətli dövlət məmuru belə şahdan xələt ala bilməzdi. Çünki şah hər hansı bir məmura xələt vermək istəyəndə, sözsüz ki, baş vəzirlə məsləhətləşirdi. Baş vəzirin tutduğu vəzifəsinə görə xeyli gəliri var idi. Valilər özlərinin hökumranlıq etdikləri məntəqənin nüfuzuna görə hər il ona müəyyən məbləğdə pul ödəməli idilər. Hakim və mənəsb sahiblərinin baş vəzirə ildə ödəyəcəkləri hədiyyələri də buna əlavə etmək lazım gəlir. Düzgün olmayan yollarla əldə etdiyi məbləği nəzərə alsaq, baş vəzirin illik gəliri 20.000 tükənə bərabər idi. Əgər baş vəzir tamahkar olsa, bu pulun miqdarı 30.000 tükənə çatır. Engelbert Kempfer sözünə əlavə edərək yazır ki, dövlətdə yüksək vəzifələrdə çalışan məmurların gəlirini dəqiq hesablamaq mümkün deyildir, çünki onların gəlirlərinin

əsas hissəsi qeyri-şərti yol ilə əldə edilir (1, 82). Sanson isə yazır ki, etimad əd-dövlə hər ay dövlət xəzinəsindən öz xərcləri üçün min tümən pul götürür ki, buradakı bir tümən bizim pulla 45 livrə bərabərdir. Bu hesabla o, hər il 540 min livr (12000 tümən) maaş alır. Ancaq bu rəqəm onun gəlirinin hamısı deyildir. Hər il Şahla yanaşı, vilayət və mahallardan ona da hədiyyələr gətirilir (1, 44). Ancaq Mirzə Səmiyaya görə baş vəzir üçün dövlət büdcəsindən illik məvacib müəyyən olunmurdu. Onun illik maaşı mahallardan yığılan rəsm əl-vüzarə, digər rüsumlar, həmesale, ənamlar hesabına ödənilirdi (3, 52, 53).

Şarden yazır ki, etimad əd-dövlənin imzaladığı və təsdiqlədiyi sənədlər rəsmi hesab olunurdu. Hətta müxtəlif vəzifələrə məmurlar təyin edilməsinə, tiyul və soyurqalların verilməsinə dair sənədlər onun möhürü olmadıqda etibarsız sayılırdı. O, dövlətin mədaxil və məxaricinə, bütün məaliyyə işlərinə, xarici əlaqələr məsələlərinə də nəzarət edirdi. Etimad əd-dövlə həm də dövlətin xarici siyasət xəttini müəyyələşdirir, əcnəbi qonaqlar və diplomatları qəbul edirdi (4, c. 3, 1207-1028). Engelbert Kempfer mənsub olduğu Alman dövlətinin Səfəvi sarayındakı elçiliyinin əsas məqsədini açıq bəyan etmişdir. O, yazır: Səfəvi sarayında bizim elçiliyin əsas məqsədi bundan ibarət idi ki, Səfəvi şahını müştərək halda osmanlılara qarşı müharibəyə məcbur edək... Lakin “vəzir-i əzəm” bu işə qarşı çıxırdı və buna görə də bizim cəhdlərimiz baş tutmadı (1, 83-84). Engelbert Kempfer Alman səfirliyi ilə diplomatik danışıqlar aparmış baş vəzir Hacı Əlixan barədə yazır ki, onun şan və şöhrəti indi padişahın şan və şöhrəti kimidir. Şah and içmişdi ki, əgər bir gün baş vəzir onun məhəbbət və hörmətini qazanmamış olsa belə, yenə onun canına qəsd etməyəcəkdir. O, öz fikrini azad surətdə bəyan edir (1, 83-84). Engelbert Kempfer yazır ki, Hacı Əlixan xristian dövlətlərinin Osmanlı dövləti üzərində qələbəsini istəmirdi. Buna görə bizə rədd cavabı verirdi. O deyirdi: “Sizin xahişlərinizi qəbul edib, yəni şahın müharibəyə başlaması Xandkar (Osmanlı sultanı-Ş.İ.) ilə bizim aramızda bağlanmış sülh sazişinə uyğun gəlmişdir. İndiki vəziyyət də bizə müharibə etməyə icazə vermir. Bundan əlavə sizin ölkə ilə bizim aramızda xeyli uzaq məsafə vardır və bu bizim sizinlə müttəfiq olub, birbirimizi qorumağa mane olur. I Şah Abbas dövrünün hadisələri bizə öyrədir ki, belə bir ittifaq təhlükəlidir... Xristianlar I Şah Abbasa qabaqcadan xəbər vermədən və onunla razılaşmadan osmanlılarla dostluq müqaviləsi imzalamışdılar. O da (I Şah Abbas) məcbur oldu ki, müharibənin yükünü birbaşa öz çiyinə götürsün” (1, 85).

Səfəvi dövlətinin quruluşunda ən nüfuzlu dövlət məmurlarından biri də münşi əl-məmalik olub onun adı mənbələrdə vəziyyətnəvislə eyni çəkilir. Mənbələrdə vəziyyətnəvisin məclisnəvisə sinonim olması faktı ilə yanaşı, bəzən onların ayrı-ayrı vəzifə olması hallarına da təsadüf edilir. Ancaq əslində qeyd olunan bu vəzifələrin statusunda ciddi fərqə təsadüf edilmir. Vəziyyətnəvis dövlət şurası iclaslarını sənədləşdirir, arxivi nizama salırdı. O,

sarayın tarixşünası, şahın şəxsi katibi idi. Vaqiyənəvis vəzifəsi XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş qərblı səyyahların da diqqətini özünə cəlb etmişdir. Onların əsərlərində verilən məlumatlara görə vaqiyənəvis və ya məclisnəvis həmin dövrdə dövlət dəftərxanasının rəisi idi. Məclisnəvisliklə yanaşı, bu vəzifəni daşıyan şəxsə başqa vəzifə də verilirdi. Vaqiyənəvis həm də saray salnaməçisi olub gündəlik hadisələri qələmə alırdı. E.Kempfer yazır ki, Vaqiyənəvisi “Vəzirin sol əli” adlandırırlar. Çünki o, saray məclislərində şahın sol tərəfində otururdu. Onun əsas vəzifəsi şahın bütün sərəncam və fərmanlarını, təbrik məktublarını və əcnəbi ölkə səfirləri tərəfindən şaha ünvanlanmış bəyanatları və şaha təqdim edilmiş məktublara verilən cavab və sərəncamları, həmçinin yaxın ölkədə və qonşu ölkələrdə baş vermiş hadisələri gündəlik dəftərlərdə qeydə almaqdan ibarətdir (1, 98-99).

Dövlətin idarə strukturunda mühüm vəzifələrdən biri də divanbəyi olub o, cinayət məsələləri ilə məşğul olan baş məhkəmə rəisi idi. Şardenə görə onun başçılıq etdiyi məhkəmədə əsasən cinayət işlərinə baxılırdı. Divanbəyi həm də bütün ölkə üzrə cinayət işlərinə nəzarət edirdi (4, 1213-1214).

Ali ruhani idarəsi və dini təsisatlar barədə həm yerli mənbələrdə, həm də dövrün Qərb ədəbiyyatında, o cümlədən, Engelbert Kempfer və Sansonun əsərlərində ətraflı məlumat verilmişdir. Bir qayda olaraq ali ruhani idarəsinə yüksək dərəcəli təmiz seyidlərdən başçı, yəni sədr təyin edilirdi ki, o, bütün din xadimlərinin qayğısına qalmalı, onlara rəhbərlik etməli, vəqf gəlirlərinin vaxtında toplanılıb lazım olan yerlərə sərf edilməsinə nəzarət etməli idi. Səfəvilər dövlətinin divan əs-sədarə qurumuna bəzən iki sədr başçılıq edirdi ki, onlardan biri sədr-i xassə (xassə əmlakına rəhbərlik edən sədr), digəri isə sədri-ammə (divan əmlakına rəhbərlik edən sədr) adlanırdı (1, 122-125). Sansona görə sədr xassə ümumi dini rəhbər olub, ikinci ruhani şəxs, yəni sədr ammə də onun məsləhəti ilə seçilir və o, həm də dini məsələlərdə şahın bələdçisidir (2, 38; 5, 588, 589). Sanson sözünə davam edərək yazır ki, sədr xassə dövlət qanununun rəisi, sədr ammə isə dini məsələlər üzrə onun müavini (2, 40). Mərkəzi və yerli idarələrdə şeyx ül-islam, qazilər, mütəvəllilər, müdərisslər, nəqiblər də sədrə tabe olub, onun hökmü ilə işə qəbul edilir, yaxud da işdən azad olunurdu. Engelbert Kempferin dini divan barədə, yazdıqlarının təhlilindən aydın olur ki, ali ruhani idarəsinin rəisi, yəni sədri xassə şiə hüququnun təfsiri üzrə çox mühüm din xadimi, həm də geniş dini və dünyəvi səlahiyyətə malik olduğuna görə, ona bəzən şahın nəvvabı (şahın müavini) da deyilirlər (1, 122: 6, 15 – 23).

ƏDƏBİYYAT

1. Dər dərbare Şahənşahə İran, təlifə Engelbert Kempfer. Tərcome-ye Keyakavus Cahandari, Tehran, h. 1350 (m.1976), 312 s.
2. Səfərname-ye Sanson. Tərcome-ye Tağı Təfəssüli, Tehran, h. 1346 (m.1968), 237s.
3. Sazmane edare-ye hökümətə Səfəvi ya təliqatə Minorski bər təzkirət əl-mülük. Tərcome-ye Məsud Rəcəbnia, Tehran, h. 1368 (m.1990), 368 s.

4. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye Eǧbal Yəǧmai, h. 1374 (m. 1996), c. 3, s. 912-1308.
5. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri, İsfahan, h. 1346 (m. 1968), 719 s.
6. Z. Həsənalıyev, Z. Bayramlı. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı: Elm, 2011, s 88.

**ОРГАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ
СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА**
(на основании сведений Сансона и Э.Кемпфера)

Ш.Н.ИСМАИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Для изучения системы управления государства Сефевидов важную роль имеют труды европейских путешественников.

В статье на основе материалов трудов Сансона и Энгельберта Кемпфера рассмотрены вопросы системы центрального управления государства Сефевидов в 80-х годах XVII в, изучены права и обязанности шаха, визира, диванбеги, даны обобщающие выводы.

Ключевые слова: Энгельберт Кемпфер, Сансон, Шах, Везир, Сефевиды

CENTRAL GOVERNMENTAL STRUCTURE OF THE SAFAVIDS STATE
(on the basis of the works of Sanson and E.Kempfer)

Sh.N.ISMAYILOV

SUMMARY

The works of European travelers give a precise contribution to the study of the management of the Safavid state.

On the basis of the materials and works of Engelbert Kempfer and Sanson, the issues of central administration of the Safavid state in the 80s of the XVII century are studied, and the rights and obligations of the Shah, Vazir, Divanbahi are identified.

Key words: Engelbert Kempfer, Sanson, Shah, Vazir, Safavid